

EILER FERENC*

Népközösség vs. államközösség

Gratz Gusztáv és a német Volksgemeinschaft teóriája

Community of the People Versus Commonwealth. Gustav Gratz and the German Volksgemeinschaft Theory

ABSTRACT: In addition to unraveling the layers of the concept of Volksgemeinschaft, the study aims to show, through the publicistic activities of Gusztáv Gratz, the president of the Hungarian German Folk Culture Association (MNNE), how Gratz interpreted the idea of the German Volksgemeinschaft, how he related to it, and what consequences this had for the conflicts that developed within the MNNE organisation.

KEYWORDS: ethnic community, Germans in Hungary, nationality policy, German-Hungarian relations, kin-state policy

A két világháború közötti nemzeti kisebbségekkel foglalkozó tudományos és politikai diskurzusokban a húszas évek közepén vált széles körben ismertté a német Volksgemeinschaft (népközösség) fogalma, amelynek értelmezése megosztotta és állásfoglalásra készítette a kisebbségi és többségi társadalmaknak a kérdés iránt érdeklődést mutató, politikailag fogékony – jellemzően aktív értelmiségi – részét. A fogalom természetesen nem ekkor keletkezett, Európában használták már a 19. században is,¹ de az I. világháború, majd annak következményei tették általánosan ismertté a német lakosság körében, majd a német kisebbségek és a berlini kormányzatok külpolitikai aktivitása révén az európai államok jelentős részében, így Magyarországon is. A tanulmány a fogalom rétegeinek kibontása mellett arra törekszik, hogy Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnökének publicisztikai tevékenységén keresztül bemutassa,

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: eiler.ferenc@tk.hun-ren.hu

¹ Götz, Norbert: Volksgemeinschaft. In: Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Pinwinkler, Alexander (eds.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. 1268.

hogyan értelmezte a német népközösség gondolatát Gratz, miként viszonyult ahhoz, s ennek milyen következményei lettek az MNNE szervezetén belül kialakult ellentétekre.

A Volksgemeinschaft „diadalútja”

A népközösség fogalmának használata a politika szintjén a vizsgált időszakban alapvetően két kontextusban merült fel: a német politikai aktorok (pártok, közírók, média, tudományos műhelyek) társadalmi összetartozás-tudatot hangsúlyozni kívánó, elsősorban belpolitikai használatra szánt megnyilatkozásaiban, valamint (főleg külpolitikai síkon) a német állam és a német kisebbségek „nemzetegyesítő” törekvései kapcsán.² Utóbbi az „államok feletti népközösség” fogalmilag is pontosított distinkciója révén választható le az előbbiről, bár a kisebbségekre vonatkoztatott jelentésréteg csak mesterségesen (és csak az elemzés erejéig) határolható el a népközösség fogalmának komplex jelentésétől, mivel annak valójában maga is szerves, meghatározó része volt.

A népközösség gondolatának belpolitikai vonatkozásai

A népközösség fogalmát ugyan sokan egyértelműen a nemzetiszocialista Németországhoz kötik, de „diadalútja” valójában már a nagy háború kirobbanásakor elkezdődött, amikor a császár, alattvalóit lelkesítendő, egy nagygyűlésen a következőket mondta az előtte megjelent tömegnek: „Az előttünk álló harcban nem ismerek többé pártokat népem körében. Csak németek vannak közöttünk.”³ A háborús propaganda és az értelmiségi közbeszéd egyaránt a nemzeti egység és az összetartozás-tudat fontosságát visszhangozta, s valóban sokak számára átélhető élménnyé vált a népközösséghez való tartozás. Ők úgy érezték, hogy a nép jólétének, az összes németet magában foglaló közösség érdekeinek minden egyéni vagy különérdeket alá kell rendelni a társadalmi szolidaritás jegyében.⁴

² A fogalom használata nem volt kiforrott, amit az is jól mutat, hogy a német kisebbségek politikai szerveződéseiket (egyesület, párt) a húszas és harmincas években nemritkán népközösségnek nevezték. Lásd pl. Romániában a Deutsch-Schwäbische Volksgemeinschaft és a Volksgemeinschaft der Deutschen in Rumänien, valamint Lettországbán a Deutsch-baltische Volksgemeinschaft in Lettland és a Deutsche Volksgemeinschaft in Lettland.

³ Wildt, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 2007. 27–28.

⁴ Uo. 29.; Bruendel, Steffen: *Die Geburt der „Volksgemeinschaft” aus dem „Geist von 1914”. Entstehung und Wandel eines „sozialistischen” Gesellschaftsentwurfs*. <https://zeitgeschichte-online.de/themen/die-geburt-der-volksgemeinschaft-aus-dem-geist-von-1914> 5. (Letöltés ideje: 2023. május 12.)

A háborús vereség után a népközösség politikai fogalma nem került a süllyesz-tőbe, hanem továbbra is a belpolitikai életben általánosan használt, dinamizáló funkciót betölteni hivatott kifejezés maradt. Lényege a társadalmi egység,⁵ az osztályok, társadalmi csoportok feletti összetartozás megjelenítése maradt. Ebben a konnotációban a közösség megtestesítője a nép (*Volk*) volt. Az, hogy ez így történhetett, nemcsak annak volt a következménye, hogy a német társadalomban még élénken élt a háborús szolidaritás emléke, hanem annak is, hogy a háború utáni társadalmi, gazdasági és identitásválság is erősítette a fogadókészséget a magát kiszolgáltatottnak érző, s ezért valódi közösség után vágyó német lakosságban.⁶ Ennek egyik eleme, a társadalom széttöredezettisége, a nagyvárosi környezetben megjelenő, az iparosodáshoz és városiasodáshoz kapcsolódó atomizáltság élménye már a 19. század vége felé sokak számára élő tapasztalat volt. A háborús vereség, a jelentős terület- és népességvesztés, valamint a háborús felelősségnek a győztesek által kizárólag a vesztesekre való testálása még inkább felerősítette ezt a negatív élményt.⁷ Az 1918 utáni (csak részben a békefeltételekből származó) egzisztenciális kiszolgáltatottság is milliók alapélménye lett. Mindezekon felül pedig sokak számára hétköznapi (negatív) tapasztalatot jelentett, hogy a korábbi „összetartást” követően a Weimari Köztársaságban a társadalmi összefogás helyére a „széthúzás”, a pártpolitikai „megosztottság” lépett.⁸

A két világháború között minden párt fogalomkészletében jelen volt a Volksgemeinschaft.⁹ A politikusok természetesen nem egyforma mértékben és nem is mindig konzekvensen használták a kifejezést. A szociáldemokraták, a jobboldali és liberális pártok szóhasználatában a népközösség inkluzív tartalma volt a meghatározó, még akkor is, ha egyeseknél megjelent a fogalomhoz kapcsolódó exkluzió is, mint például a szociáldemokraták esetében a „néppel szemben álló kizsákmányoló nagytőkések” csoportjára vonatkozóan. E pártok esetében a népközösséghez való tartozás objektív adottság volt, amit csak megerősített az egyén szubjektív döntése. A fogalom számukra a demokratikus intézményrendszerekhez kötődött, ami élesen szembeállította őket a Nemzetiszocialista Német Munkáspárttal (NSDAP).¹⁰

A nemzetiszocialisták népközösség-értelmezésében első pillanattól kezdve az exkluzió volt a meghatározó: ők konkrét (idegennek tartott) társadalmi csoportok ellenségként való megbélyegzésével kívánták a társadalmi kohéziót megteremteni.

⁵ A társadalom (Gesellschaft) fogalma is diszkreditálódott, mivel a széttöredezettséget sugallta. Helyette sokkal inkább a közösség (Gemeinschaft) szót használták.

⁶ Mindezeket eredményesen használta ki később Hitler mozgalma is. Thamer, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin: Siedler Verlag, 1986. 158.

⁷ Schulze, Hagen: *Weimar. Deutschland 1917–1933*. Berlin: Siedler Verlag, 1982. 206.

⁸ Kershaw, Ian: „Volksgemeinschaft”. *Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2011/1. 5.

⁹ Wildt, 2007. 54–58.; Uő: „Volksgemeinschaft”. *Eine Antwort auf Ian Kershaw. Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 2011/1. 104.

¹⁰ Wildt, 2007. 56–64.

A zsidóságot és a kommunistákat például eleve kirekesztették a népközösség kerekei közül.¹¹ A nyelv, a kultúra és a vér mellett szubjektív elemként náluk is megjelent a népközösséghez való tartozás megvallása és akarása, de valójában ezt is az exkluzió szolgálatába állították, mivel azt hirdették, hogy például a zsidók nemcsak eltérő származásuk miatt nem tartozhatnak a népközösséghez, hanem azért sem, mert egy részük magát nemzeti kisebbségként, tehát „nem németként” határozta meg.¹² Az NSDAP számára a demokratikus intézményrendszer, a pártok uralma felszámolandó akadályt jelentett, ezért a náci propaganda azt sulykolta, hogy az egyszer volt és ismét megteremtendő harmonikus népi együttélést valójában a különböző társadalmi csoportok érdekeit megjelenítő pártok számolták fel.¹³ Bár kétségtelen tény, hogy a nemzetiszocialista népközösség eszméje (is) inkább az egyenlőség és a közösség utáni vágyat fejezte ki, mintsem a társadalmi realitást,¹⁴ miután az NSDAP hatalomra került, valóban hozott olyan intézkedéseket, amelyek kapcsán sokak számára tűnhetett úgy, hogy a népközösség elvont gondolata konkrét alakot ölt. Például a nőket és a fiatalságot is megszervezte, mozgósította, programokat, kirándulásokat rendezve nekik,¹⁵ igyekezett a nélkülöző családokat támogatni, a bevonuló katonák földjét a helyi közösségek együttesen művelték meg, a fogyasztás demokratizálásának jegyében rendszeresen tartottak egytálétel-rendezvényeket, amelyeken együtt étkeztek a közösségek jómódú és nincstelen tagjai,¹⁶ a háborúban pedig rendszeresen gyűjtést rendeztek a rászoruló szegényeknek, valamint a fronton szolgáló katonáknak.¹⁷ Az, hogy ez mindenekelőtt eszköz volt a hatalom megszerzésére, koncentrálására, majd megtartására s az expanzív külpolitika szolgálatába állítására, sokak számára még a háborús években sem vált világossá.

Az „államok feletti” népközösség mint nemzetpótlék

A német értelmiség a 18–19. században folyamatosan birkózott a nemzet problematikájával. Mivel a nyelvterület politikai megosztottsága sokáig lehetetlenné tette az egység s ezzel a nemzetállam megteremtését, a művelt polgárság hosszú ideig

¹¹ Wildt, 2011. 105.; Wildt, 2007. 68.

¹² Wildt, 2007. 64.

¹³ Thamer, 1986. 154.

¹⁴ Kershaw, 2011. 11.

¹⁵ Uo. 3. Jennifer E. Walcoff hívta fel a figyelmet arra, hogy bár a nemzetiszocialista rendszerben valóban igyekeztek megszervezni a nőket mint „néppolgárokat”, de az NSDAP álláspontja a nőkérdésben kezdettől fogva világos volt: a nők feladata a család összetartása, az otthon melegének megteremtése és a gyermekszülés. A politikában és a közszférában szerepüket a minimálisra szorították. Walcoff, Jennifer E.: Von der Staatsbürgerin zur Volksbürgerin. Der Disput um die Rechtstellung der Frauen. In: Steinbacher, Sybille (Hg.): *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. 56–59.

¹⁶ Kershaw, 2011. 7.

¹⁷ Uo.

jobb híján a kulturális nemzet koncepciójával vigasztalódhatott.¹⁸ Eszerint a német nemzet egy közös nyelven és kultúrán alapuló etnokulturális adottság, amely az állami hovatartozástól függetlenül létezik Közép-Európában.¹⁹ A 19. század második felében azonban Poroszországnak mégiscsak sikerült megteremtenie a nemzetállamot, igaz, ebből kimaradt Ausztria és Svájc németek lakta része, valamint természetesen a Délkelet- és Kelet-Európában élők is. Tehát egyszerre (minimum) két nemzetfogalom is forgalomban volt a császárság idején a lakosság e kérdés iránt érzékeny része körében. Az etnokulturális közösség mindenekelőtt való voltát háttérbe szorító, a kisméret egységre támaszkodó és a politikai elit körében teljesen elfogadott német nemzetállam koncepciójával azonban sokan elégedetlenek voltak már a század végén is.²⁰ Ezekben a körökben átpolitizálódott és radikalizálódott a kultúránemzet ideája, s létrejött a nemzeti összetartozást megjelenítő népre hivatkozó társadalomkritikus, antimodernista *völkisch* ideológia.²¹ (A Volk nem egyszerűen leíró kategória volt, hanem a romantika ideje óta pozitív érzelmekkel telített fogalom is.²²) De a kisméret nemzetállam talapzatát kezdte ki az alldeutsch törekvés is, amely összekapcsolódva a német imperialista célkitűzésekkel hirdette a rendelkezésre álló állami keretek elfogadhatatlan szűkösségét.²³ A világháború után tehát már sokak számára értelmezhetetlenné, a német helyzet leírására alkalmatlanná vált a nemzet (értsd az államnemzet) idejétmúltnak, ráadásul a területi adottságok miatt érvénytelennek is tartott fogalma.²⁴ A népközösség-gondolat ekkor lényegében úgy nyúlt vissza a kulturális nemzet s az arra támaszkodó *völkisch* gondolat koncepciójához, némileg áthangszerelve azt, hogy megpróbált ideológiai és szervezeti kereteket is teremteni neki.

A német társadalom új megközelítés iránti nyitottságának fontos mozgatórugója volt, hogy az ország nagy területekről volt kénytelen lemondani a háború végén, többek között a német nemzetállamot létrehozó Poroszország keleti vidékeiről is. Egymillió német került így egyik pillanatról a másikra idegen állami főhatalom alá,

¹⁸ Beyme, Klaus v.: Deutsche Identität zwischen Nationalismus und Verfassungspatriotismus. In: Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 82.

¹⁹ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006. 117.

²⁰ Sheehan, James J.: Nation und Staat. Deutschland als „imaginierte Gemeinschaft”. In: Hettling, – Nolte, 1996. 42.

²¹ Beyme, 1996. 82–83.

²² A fogalomról és értelmezésének történelmi változásáról lásd Koselleck, Reinhart: Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 7. Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. 141–431.

²³ A *völkisch* gondolat összetettségéről, „történelmi dinamikájáról”, valamint a német politikai törekvések elméleti hátteréről lásd Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: ÚMK, 2010. 38–47.

²⁴ Brubaker, 2006. 121.

számára addig ismeretlen kisebbségi sorba, a lengyel állam első intézkedései pedig sejtetni engedték, hogy az új helyzet jelentős jogsérelmekkel jár majd a jövőben. Nem is beszélve arról, hogy sokan elhagyták szülőföldjüket, áttelepültek Németországba, s egy pillanatra sem felejtették el az őket ért sérelmeket.²⁵ A közhangulatot felkorbácsolta, s ezzel egyszersmind hozzájárult a téma iránti érzékenyítéshez az a társadalmi mozgósítás is, amelyet a német állam egy szervezetet (*Schutzbund*) maga elé tolvá hajtott végre a felső-sziléziai területek megőrzése érdekében megtartott népszavazás kapcsán.²⁶ Természetesen a társadalom gondolatainak, érzelmeinek irányításában már a húszas években is kulcsszerepet kapott a sajtó, amelynek legkülönbözőbb orgánumai folyamatosan napirenden tartották a német kisebbségek sorsa iránt újonnan ébredt érdeklődést – nemritkán állami megrendelésre. A német kormányzatok ugyanis – nem függetlenül a társadalmi igénytől – a békeszerződés után (politikai színezettől függetlenül) érzékennyé váltak a német kisebbségek helyzetének kérdésére, s ebben az értelemben is új korszak kezdődött a német külpolitikában. Stresemann külügyminiszter nyilvánvalóvá is tette a nemzetközi politikai élet szereplői számára, hogy Németország kiemelt fontosságú kérdésként kezeli a német kisebbségek ügyét, ami lényegében egyet jelentett egy (egyelőre még gyenge, sőt inkább jelképes) védhatalmi státuszra való igény bejelentésével.²⁷ Több komoly befolyással rendelkező társadalmi szervezet is alakult (vagy egyes, már meglévő organizációk még erőteljesebben folytatták működésüket), amelyek legfőbb célkitűzése a kisebbségi sorban élő németek adományokkal való támogatása lett.²⁸ Ezek mögött természetesen valódi civil részvétel is volt, de vezetőik általában szoros kapcsolatot tartottak fenn az őket nemritkán anyagilag is támogató tartományokkal, vagy magával a berlini kormány Bel- és Külügyminisztériumával.

Az államok feletti népközösség fogalmát már a húszas évek közepén használták, ráadásul nem is kizárólag a németországi teoretikusok és a német kisebbségek szervezetei, hanem az általuk alapított és (sokáig még csak részben) irányított Európai Nemzetiségi Kongresszusra való befolyásuk révén a kontinens más nemzeti kisebbségeinek (szlovén, zsidó, magyar, ukrán) vezető politikusai is.²⁹ A fogalmat

²⁵ Uo. 123.

²⁶ Witt, Peter-Christian: Zur Finanzierung des Abstimmungskampfes und der Selbstschutzorganisationen in Oberschlesien 1920–1922. *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, 1973/1. 66.; Schot, Bastiaan: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn: Herder Institut, 1988. 111–112.

²⁷ Bleyer Jakob: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929/Február, 117. Németország a téma iránti megváltozott érzékenységét az is jól mutatja, hogy a Népszövetségben is fellépett a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer reformja mellett. Lásd Fink, Carole: Stresemann Minderheitenpolitik 1924–1929. In: Michalka, Wolfgang – Lee, Marshall M. (Hgg.): *Gustav Stresemann*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. 375–399.

²⁸ Lásd Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012. 253–256.

²⁹ Lásd lentebb.

vélhetően már csak azért is adaptálhatónak tartották a szervezetben, mert a kulturális nemzet koncepciója a háború utáni helyzetben több kisebbség számára is alkalmasnak tűnt saját helyzetének leírására, s a népközösség gondolata rokonítható volt ezzel. Amíg azonban a német kisebbségek (követve a németországi trendet) a nemzet fogalmát lényegében lecserezték a népközösségre, a többiek számára a népközösség minden teoretikus alapvetés ellenére valójában mindvégig a kulturális nemzet szinonimája maradt.

A német népközösség koncepciójában a hangsúly a húszas években a „magnép” (*Kernvolk*) és a „népcsoportok” (*Volksgruppen*) kulturális összetartozás-tudatán volt.³⁰ A magnép a Németországban élő németek közösségét jelölte. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy a német kisebbségek áttértek a „nemzeti kisebbség” helyett a „népcsoport” kifejezés használatára, hisz ez hangsúlyosabban fejezte ki az egy néphez való tartozás igényét és élményét.³¹ Az államok feletti népközösségnek hivatalosan csak kulturális törekvései voltak, és teoretikusai szerint az anyaállam és a népcsoportok nem tarthattak (s állításuk szerint a gyakorlatban nem is tartottak) fenn politikai jellegű kapcsolatokat.³² Az államok feletti népközösség egyik fő törekvése „össz nemzeti” szinten a népcsoportokhoz tartozók asszimilációjának megakadályozása volt, szükség esetén az öntudatra ébresztés, sőt – ha kellett – a disszimiláció irányába tett radikális erőfeszítések révén.³³ De – legalábbis deklaráltnak – a népcsoportok a befogadó államok (államközösségek) iránt feltétlen lojalitással tartoztak.³⁴ Voltak olyan német kisebbségi vezetők, akik valóban hittek az államok feletti népközösség win-win játszma szerinti megvalósíthatóságában, természetesen a nemzetközi adottságok megfelelő alakulása esetén. Így például a balti (lettországi) Paul Schiemann is, aki az anacionális állam elméletében egy országon belül szigorúan elválasztotta volna az állami és a kulturális feladatokat, utóbbiakat

³⁰ Gröber, Angela: A kisebbségtől a népcsoportig: fogalmak és elképzelések. *Pro Minoritate*, 2003/Tél, 38.

³¹ Uo. 42. A fogalomhasználat sajátosságairól (nép vs. nemzet, nemzetiség és kisebbség vs. népcsoport) lásd Swanson, John C.: Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2006/4. 526–547.

³² Josip Wilfan előadása az Európai Nemzetiségi Kongresszus 1931-es konferenciáján. *Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1932. 124., valamint az Európai Nemzetiségi Kongresszus határozata a népközösségek megszervezéséről. Uo. 154.

³³ Lásd Josip Wilfan előadását az Európai Nemzetiségi Kongresszus 1933-as konferenciáján, valamint a Kongresszus határozatát a nemzeti disszimilációról és a nemzetiségi jogokról. *Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1934. 66–67., 98.

³⁴ Lásd Eiler Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötelességek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 209–213.

a népközösség hatáskörébe utalva, amelynek legfőbb eszköze helyi szinten a kiépítendő kulturális autonómia intézményrendszere lett volna. Ebben a felfogásban államközi konfliktusok esetén a népcsoportnak elsődleges kötelessége lett volna az állampolgári lojalitás.³⁵ A többség számára azonban a hangsúly valójában a völkisch és allddeutsch tradíciókból is levezethetően a hatalmi viszonyok „helyrebillentésén” és a németiség minél nagyobb részének egyazon állami keretben való egyesítésén volt, még akkor is, ha nyilvánosan ők is a népközösség kizárólagos kulturális vonatkozásai mellett tettek hitet. Teoretikusaik közül Max Hildebert Boehm és az észti kulturális autonómia egyik megalkotója, az Európai Német Népcsoportok Szövetsége berlini irodavezetője, Werner Hasselblatt munkássága emelhető ki.³⁶ Arról azonban, hogy a népközösség szervezeti keretei hogyan is nézzenek ki, az Európai Nemzetiségi Kongresszus sem tudott receptet kiállítani, s valójában csupán ködös deklarációkra és normatív igények – semmire sem kötelező – megfogalmazására futotta erejéből.³⁷

Hatalomra kerülése után az NSDAP kíméletlenül instrumentalizálta a fogalmat céljai elérése érdekében.³⁸ A népközösséghez való tartozás „objektív” kritériumai közül a nyelv, a kultúra és a származás már a húszas években is meghatározó elemeknek számítottak, de ettől kezdve a vér, a rassz (és ezzel együtt a szociáldarwinizmus) is az exklúzió vagy éppen – nézőpont függvényében – az inklúzió kritériumai közé tartozott.³⁹ A nemzetiszocialista felfogásban is helyet kapott ugyan a népközösséghez tartozás megvállása: ezt azonban a népcsoportok megoldozására, bedarálására, majd a kisebbségeken belüli elitcserék előmozdítására használták fel.⁴⁰ Ha valaki például nem lépett be a népcsoport Németországban is támogatott politikai vagy kulturális szervezetébe, akkor ezzel jó eséllyel kizárta magát a közösségből, s így a népközösségből is.⁴¹ De a fogalmat felhasználták más nemzeti kisebbségek ellen folytatott küzdelmekben is. Ennek talán legjobb példája

³⁵ Hiden, John: Der „Verband der deutschen Minderheiten in Europa” 1922–1936. Von der Verteidigung der deutschen Minderheiten zum Werkzeug des Nationalsozialismus. In: Mathias Beer – Stefan Dyroff (Hgg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München: Oldenbourg Verlag, 2013. 302–303.; Rimscha, Hans von: Paul Schiemann als Minderheitenpolitiker. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1956/1. 55–57.

³⁶ Gröber, 2003. 43–44.; Hiden, 2013. 304.

³⁷ Lásd az Európai Nemzetiségi Kongresszus határozatát a népközösségek megszervezéséről. *Sitzungsbericht*, 1932. 154–155.

³⁸ Spiegel-Schmidt, Friedrich: Zu den Geistesströmungen in der deutschen Minderheit Ungarns zwischen den beiden Weltkriegen. In: *Ungarn-Jahrbuch 1995–1996*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1996. 270.

³⁹ Götz, 2017. 1270.; Spannenberger Norbert: „Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás”. A nemzetiszocialista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása. *Aetas*, 2005/1–2. 231.

⁴⁰ Az NSDAP német kisebbségekkel szemben követett céljairól lásd Spannenberger, *Aetas* 2005/1–2. 233–234.

⁴¹ Gröber, 2003. 45.

a romániai Szatmár megyei németiség kérdése volt, ahol a bánáti németiség kulturális szervezetei az évszázadok során a magyarsághoz fokozatosan asszimilálódtak németek disszimilációja érdekében nagy erőfeszítést fejtettek ki Németország (és Románia) támogatásával.⁴² Végül pedig Berlin a fogalmat az expanzív külpolitika szolgálatába állította, s a II. világháború kitörése előtt szembefordította a népcsoportok politikai elitjeit (s a német kisebbségek egy részét is) az államközösségekkel. A népközösség és az államközösség konfliktusában ekkor már egyértelműen az előbbi élvezett prioritást. Már szó sem volt a kulturális kapcsolatok megóvásáról vagy a kisebbségi érdekvédelemről, csupán nyers hatalmi érdekekről, amelyekben az érintett német kisebbségek valódi igényei (például a szülőföldön való maradás lehetősége) csupán alárendelt szerepet játszottak. Fő feladatuk a Harmadik Birodalom szemében a pótlólagos erőforrások mozgósítása volt.⁴³

Gratz Gusztáv és az államok feletti népközösség fogalma

Gratz az MNNE elnökeként a magyarországi németek két világháború közötti történetének egyik meghatározó alakja volt, hisz 1924 és 1938 között kis megszakítással a kulturális egyesület élén állt. Azonban egy másodpercig sem tartotta magát a kisebbségi szerveződés hivatott vezetőjének, s motivációi inkább a szervezet tényleges vezetői és a kormányzat közötti közvetítés szándéka, valamint az utolsó öt évben az általa túl radikálisnak tartott fiatalabb generáció előretörése miatt szükségesnek érzett „kármentés” voltak.⁴⁴ Gratzot Jakob Bleyer (az egyesület későbbi tényleges vezetője) javasolta Bethlen István miniszterelnöknek, miután nyilvánvalóvá vált, hogy az nem lesz hajlandó engedélyezni a szervezet bejegyzését az ő vezetése alatt.⁴⁵ Ezzel a kompromisszummal (és a vezetőség egy részének miniszterelnökségi jelölésével) elhárult a legfontosabb akadály az MNNE szervezése előtt. A maga is német származású (de nem népi német) Gratz kezdetben nem is akarta elfogadni a felkínált tisztséget, mivel azonban mind a miniszterelnök, mind Bleyer erősen kapacitálta, végül mégis kötélnék állt. Bár az egyesület napi szervezési munkáiból nem vette ki a részét, s tevékenysége jórészt az adminisztratív

⁴² Paál Árpád: Magyar–német ellentétek a népegységi mozgalmakban. *Magyar Kisebbség*, 1933/15–16. 440., 444. A kérdéstről részletesen lásd Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918–1940*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.

⁴³ Gröber, 2003. 47.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 382.

⁴⁴ Vö. Paál Vince: Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában. *Limes*, 2002/1. 130.; Gratz, Gustav: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers, 1875–1945*. Hgg. Vince Paál–Gerhard Seewann. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009. 501.

⁴⁵ Vö. Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018. 329–330.

ügyekre és az országos rendezvényekre korlátozódott, a kormánnyal folytatott tárgyalások minden fordulóján részt vett. Maga is Bleyert tartotta a német kisebbség tényleges vezetőjének, s az oktatással és nyelvhasználattal kapcsolatos törekvéseit (a középfokú német nemzetiségi oktatás megteremtésén kívül) mindvégig határozottan támogatta mind a miniszterelnökségi egyeztetéseken, mind az országgyűlés alsóházában tartott felszólalásaiban, mind pedig meglehetősen élénk publicisztikai tevékenységében.⁴⁶ Gratz számára a vörös vonalat a szervezet aktivitásával kapcsolatban a kulturális egyesület politikai párttá alakulásának lehetősége, valamint a német kormánnyal való (titkos) egyeztetés jelentette.⁴⁷ Ezek voltak azok a kérdések, amelyek miatt Bleyerrel való együttműködése (a kölcsönös tisztelet fennmaradása mellett) bizalmi válságba fordult át 1929 után, majd pedig annak 1933-as halálát követően 1935-ben úgy döntött, hogy a kormánnyal egyeztetve elkezdje a fiatalabb, az MNNE kezdeti irányvonalához képest mindenképpen radikálisabb Huss–Basch csoport kiszorítását a szervezetből.⁴⁸

Gratznak a magyarországi német kisebbséggel és a népközösség kérdésével kapcsolatos alapállása nem vizsgálható önmagában, Magyarország és a régió helyzetéről kialakított, és lényegében az egész időszakban konzekvensen képviselt politikai nézetei nélkül. Magát konzervatív liberális magyar hazafinak tartotta, olyan hazafinak azonban, aki nem tagadja meg német származását s a német nyelvhez és kultúrához való erős kötődését.⁴⁹ Politikai gondolkodásának alappillérei közé tartozott, hogy nem hitt a nemzetállami törekvések mindenekfelett való erőltetésének célravezető voltában, s bár maga is kiállt a területi revízió szükségessége mellett, meg volt győződve arról, hogy a kevert nemzetiségű régió (és benne Magyarország) békés gazdasági és politikai fejlődését csakis szupranacionális keretek között lehet előmozdítani.⁵⁰ Erre legalkalmasabbnak egy a Habsburgok által vezetett nemzetek feletti államképződményt tartott, mivel ezzel véleménye szerint kikerülhető lett volna a legfőbb vezetés kiválasztásának meglehetősen problematikus kérdése. Legalább ennyire ösztönző tényezőnek tartotta azonban, hogy ezzel útját lehetett volna állni a jövőbeni német expanziós törekvéseknek, amelyek ismételt feltámadását csak idő kérdésének tartotta. Nem hitt ugyanis abban, hogy Németország megerősödve csupán elvesztett területeit fogja visszakövetelni magának, sőt, biztos volt benne, hogy ha egyszer elrendelik a mozgósítást, akkor a cél a területszerzés lesz, ennek egyik fő iránya pedig a mindig is német érdekszférának tartott délkelet-európai régió.⁵¹ A fenti okokból tartotta támogatandónak a régió kisállamainak

⁴⁶ Lásd például Gratz Gusztáv: Bleyer Jakab. *Magyar Szemle*, 1934/Január, 12–16.; Gratz, 2009. 490.

⁴⁷ Gratz, 2009. 491.

⁴⁸ Uo. 501.

⁴⁹ Vö. Schödl, 1986. 40.

⁵⁰ Vö. Uo. 42–45.

⁵¹ Vö. Uo. 48.

gazdasági szanálására irányuló és az együttműködést a németek kizárásával megvalósítani kívánó Tardieu-tervet is.⁵² Valójában azonban sem Bethlen, sem pedig a szomszéd államok vezető politikusai (akik közül többekhez is bejárása volt⁵³) nem hittek a régió nemzetek feletti megszervezésének lehetőségében, illetve annak aktualitásában.

A népközösség problematikája 1930-at követően fel-felbukkant Gratz munkáiban, miután az Európai Német Népcsoportok Szövetségének lapja, a *Nation und Staat* 1927-ben egy cikket szentelt a kérdésnek, s 1928-ban az Európai Nemzetiségi Kongresszus is napirendre tűzte a megtárgyalását.⁵⁴ A szervezet ráadásul hivatalos célkitűzései közé is beemelte az államok feletti népközösségek megvalósításának igényét.⁵⁵ Ettől kezdve a magyarországi és európai németiség helyzetét vizsgáló publikációkban rendre előkerült a fogalom Magyarországon is, mindenekelőtt a politikai kérdésekkel foglalkozó, a Bethlen-érában kormányközeli *Magyar Szemle* hasábjain.⁵⁶ Gratz írásaiiban, beszédeiben is csak ritkán volt a fogalom maga az elemzés tulajdonképpeni tárgya,⁵⁷ de többször kitért rá a német külpolitikával, a magyar nemzetiségpolitikával és a magyarországi német kisebbség törekvéseivel, mozgásterével és lojalitáskényszerével kapcsolatos elemzéseiben mint a vizsgált probléma egyik fontos elemére. Valójában három kérdéskör foglalkoztatta:

⁵² Gratz Gusztáv felszólalása a képviselőházban. 1933. február 16. Képviselőházi napló, 1931. XIII. köt. 232–237. Vö. Schödl, 1986. 48.

⁵³ Erről lásd Gratz, 2009. 443–488. Vö. Schödl, 1986. 50.

⁵⁴ Schiemann, Paul: „Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft”. *Nation und Staat*, 1927/Szeptember, 21–42. Az Európai Nemzetiségi Kongresszus „A nemzetiségek kulturális munkája és kulturális kapcsolatai a magnépekhez, ill. nemzetük egészéhez” napirendi pont alatt foglalkozott 1928-ban a kérdéssel, ekkor még a nemzetiségek kulturális igényeire és az anyanemzeteik kapcsolataira helyezte a hangsúlyt, nem a népközösség fogalmára s annak megvalósíthatóságára. Sőt, a nagyszabedű Richard Csáky Schiemann elméletét (az állam- és népközösség szétválasztásáról) nem is tartotta aktuálisnak. *Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1928. 73.

⁵⁵ *Sitzungsbericht*, 1932. 154.

⁵⁶ A tárgyat legalább részben érintő legfontosabb, egymással nemritkán polemizáló cikkek: Gündisch Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németésnél. *Magyar Szemle*, 1928/Március, 253–260.; Bleyer, 1929. 114–124.; Isbert, Otto Albrecht: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 231–240.; Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 241–253.; Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/Augusztus, 297–307.; Szász Zsombor: Államközösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/December, 309–316.; Török Árpád: A népközösségi eszme problematikája. *Magyar Szemle*, 1936/Március, 201–210.; Török Árpád: A hazai németiség belső válsága. *Magyar Szemle*, 1936/Augusztus, 345–354.; Gogolák Lajos: Történetünk német népi szemléletben. *Magyar Szemle*, 1936/November, 217–228. A lap hasábjain 1932-ben kibontakozó vitát összefoglalja Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 483–487.

⁵⁷ Gratz, Gustav: Staatsgemeinschaft und Volksgemeinschaft. *Pester Lloyd*, 1930. november 16. 3–4.; Gratz, 1932. 297–307.

1. a megvalósíthatóság általános kérdései; 2. a magyar adaptáció lehetősége; és 3. a német népközösség gondolatának hatása a magyarországi németsegre.

A népközösség gyakorlati megvalósíthatósága

Gratz leíró kategóriaként, a kulturális nemzet szinonimájaként ugyan elfogadhatónak tartotta volna a népközösséget,⁵⁸ de úgy gondolta, hogy a valóságban ennél jóval többet jelentett a német kisebbségi vezetők körében ekkorra már általánosan elterjedt fogalom: a 19. századi alldeutsch törekvések finomított, aktuális valósághoz igazított változatát sejtette benne.⁵⁹ A magyarországi német aktivisták többségével (Bleyerrel és bizalmasaival, a fiatalabb nemzedék tagjaival) ellentétben nemcsak hogy nem volt a híve, de a gyakorlatba való békés átültethetőségét sem tartotta valószínűnek.⁶⁰

Az eszme alapvetését, a népközösséghez való tartozásnak a német szakirodalomban evidenciaként kezelt kritériumait eleve megkérdőjelezte. Meggyőződése szerint ugyanis (összhangban a magyar politikai nemzet koncepciójával) a legfontosabb épp a szubjektív tényező, az egyén szabad választása lett volna. A német teoretikusok által hangsúlyozott „objektív kritériumok”, a közös nyelv, kultúra és származás közül pedig csupán az anyanyelvet tartotta történelmileg is alátámasztható „nemzetépítő” elemnek. A kultúrát már csak fenntartásokkal, s csupán annyira, amennyire az a közös nyelvből szükségszerűen következett. A származás meghatározó jelentőségét pedig határozottan elutasította, arra hivatkozva, hogy Európában, de különösen a kontinens középső és keleti részén a nemzettagok közös leszármazása az évszázadok alatt bekövetkezett keveredések miatt már csak mítosz (vagy ha úgy tetszik, vágyálom) lehet, nem pedig valóság. Nem is beszélve arról, hogy a koncepció koherenciája érdekében szándékosan figyelmen kívül hagyták az olyan, eltérő származású embercsoportokból közösséget teremteni képes tényezőket, mint amilyen a táj vagy a közösen átélt élmények.⁶¹

A teória valódi gyenge pontjának azonban azt az ellentétet tartotta, amely megvalósulása esetén a népközösség és az érintett államközösségek elvárásai között feszült volna. Bár a népszövetségi kisebbségvédelem elméletileg megszabta a kisebbségek és a befogadó államok mozgásterét is, valójában az állampolgári lojalitás kérdése mindvégig a rendszer ténylegesen szabályozhatatlan, így szükségképpen sebezhető pontja maradt. A lojalitás kötelezettsége ugyan a kisebbségvédelmi szerződések alapja volt, s a népközösség teoretikusai is axiómaként hivatkoztak rá,

⁵⁸ Gratz, 1932. 302.

⁵⁹ Uo. 298.; Gratz Gusztáv (szerk.): *A mai világ képe II. – Politikai élet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. 296. Vö. Paál, 2002. 133. A német teoretikusok és publicisták ezzel szemben kifejezetten hangsúlyozták, hogy a népközösségi eszme nem az alldeutsch törekvésekből nőtt ki, hanem egy közös népi élményből. Isbert, 1932. 232.

⁶⁰ Gratz, 1932. 304.

⁶¹ Gratz, 1930. 4.; Gratz, 1932. 299–301. Vö. Paál, 2018. 357.

a tömegek (és az őket reprezentáló szervezetek) érzéseit, vágyait a törvények és elméletek mégsem tudták szabályozni, aminthogy azt sem, hogy az anyaállamok és a befogadó államok miként közelítsenek a problémához. A fogalom értelmezése erősen függött az érintettek elváráshorizontjától.⁶² A kisebbségi politikusok jellemzően az adófizetést, a hadkötelezettség teljesítését, az állami életbe való bekapcsolódást értették rajta, miközben sokan, ha a nemzetközi helyzet úgy adódott volna, gondolkodás nélkül csatlakoznak anyaállamukhoz. A másik oldalon, a többségi társadalmak politikai tényezői számára pedig a kisebbségek mindig is gyanúsak (értsd: megbízhatatlanok) maradtak, ezért igyekeztek társadalmi és gazdasági pozícióik meggyengítésével azok erejét csökkenteni, esetleg asszimilációjukat siettetni, valamint a kisebbségek és az anyaállamok közötti – különböző szinteken, de általában létező – kapcsolattartást megnehezíteni. A régió valamennyi államára jellemző volt a nemzetiesítő törekvés.⁶³

A népközösségek elméletileg csak a kulturális mezőben fejthettek volna ki aktivitást, s eszerint a magnép és a népcsoportok kapcsolattartásából a politikai jellegű kérdéseket eleve kizárták volna. Gratz szerint azonban ez a törekvés – már amennyiben az aktorok egyáltalán komolyan szándékoztak azt venni – csak nehezen vagy egyáltalán nem volt megvalósítható az adott nemzetközi helyzetben, hiszen a kulturális kérdésekből fakadó ellentétek egyik pillanatról a másikra politikai ügyekké válhattak, s gyakran váltak is.⁶⁴ Ebben az esetben pedig a népközösség legitimitása megkérdőjeleződik, ami együtt járt volna az érintett népcsoportok helyzetének romlásával. Gratz valójában teoretikusnak tartotta a népközösségről folytatott vitát, hiszen a harmincas évek elejéig senkinek sem sikerült kiépítenie a szervezeti kereteit – még a németeknek sem.⁶⁵ Azok a kezdemények, amelyek addig létrejöttek, csupán jelképes, az összetartozás-tudatot megjeleníteni hivatott, tényleges hatás- és hatókörrel nem rendelkező szerveződések voltak, vagy olyan, szervezeti kereteket már felmutató alakulatok, amelyekre csak nehezen lehetett volna rámondani, hogy nincs mögöttük politikai szándék.⁶⁶

Gratz valójában úgy gondolta, hogy a német nyomásgyakorlás ellenére a kérdést felesleges túlbonyolítani. Szerinte ugyanis csupán kétféle nemzeti kisebbség létezett: az egyik meg akarta szüntetni saját kisebbségi helyzetét, tehát területi revíziót akart, s ezért tett is, a másik pedig az anyaországtól való távolság korlátozó körülményét belátva (általában) csak nyelvi és kulturális értékeit kívánta megőrizni

⁶² A lojalitás kérdéséről lásd Lemberg, Hans: Die Frage der Gruppenloyalität als historisches Konfliktpotenzial. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim (Hgg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007. 237–245.

⁶³ Gratz, 1932. 305.

⁶⁴ Uo.; Gratz, 1930. 4.

⁶⁵ Gratz, 1932. 305.

⁶⁶ Lásd a német állam anyagi támogatását élvező Európai Német Népcsoportok Szövetségének aktivitását.

és átadni a következő generációknak.⁶⁷ Az előbbi lojalitására csak kevésbé lehetett építeni, míg az utóbbiéra inkább, hiszen a hosszú távú együttélés adottsága garantáltan nem változott. Írásaiban Gratz mindvégig amellet foglalt állást, hogy a kisebbségek helyzetén csak az adott kisebbség vezetősége és a befogadó állam illetékes szervei közti (mégoly hosszas) tárgyalások eredményeként lehet és kell javítani.⁶⁸ Egyértelműen kizárta ebből az egyeztetésből az anyaállamot, a kisebbségeknek nyújtott titkos anyagi támogatásokról nem is beszélve. Opportunista álláspontja nyilvánvalóan Németországra és a magyarországi német kisebbségre volt kihegyezve, hisz természetesen tudatában volt annak, hogy Németország általa kifogásolt aktivitása semmiben nem különbözött a magyar kormányzatok magyar kisebbségeket támogató titkos fellépéseitől.⁶⁹ Ő azonban az egész törekvés mögött valójában (nemzetközi köntösbe öltöztetett) alldeutsch szándékokat sejtett, s emiatt nem is hitt abban, hogy a népközösség szervezeti kereteinek megteremtése csupán a német kisebbségek nyelvi, kulturális igényeinek képviselőjére és kiszolgálására lenne hivatott. Magyarország a területi revízióhoz szükséges politikai és társadalmi stabilitását féltette a német törekvésektől.

Magyarország és a népközösség

A népközösség gondolatának magyar viszonyokra való adaptálhatóságát Gratz egyértelműen elutasította.⁷⁰ A fő problémát abban látta, hogy a magyar nemzeti törekvések megvalósítását és a nemzethez tartozók körének esetleges leszűkítését egymással összeegyeztethetetlen feladatnak tartotta, még akkor is, ha a politikai közvélemény a területi változások után már jórészt csak az etnokulturális magyar közösségek sérelmeire fókuszált, az egyéb nemzetiségek sorsa iránti érdeklődés jelentősen alábbhagyott.⁷¹ 19. századi nemzeti liberálisokként, a Szent István-i gondolat és a politikai (állam)nemzet híveként azonban elutasította a kulturális nemzetből, illetve a völkisch gondolatból levezethető exkluziót.

Egy esetleges magyar népközösség megteremtése szerinte egyet jelentett volna a „kismagyar” megoldás elfogadásával, hiszen ebben az esetben a határokon

⁶⁷ Gratz, 1932. 303. Vö. Paál, 2018. 358.

⁶⁸ Gratz, 1932. 306.

⁶⁹ A magyar kormányzatok a húszas évek elejétől anyagilag is támogatták a magyar kisebbségeket, s azok rendszerint összehangolták politikai aktivitásukat Budapest elvárásaival. A magyar politikai elit kisebbségi kérdéshez való hozzáállását jól összefoglalja Teleki Pál koncepciója a kisebbségek kategorizációjáról. Graf Teleki, Paul: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1–2.; Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931) *Regio*, 2017/1. 56–64.

⁷⁰ Gratz, 1932. 299. Hasonlóan vélekedett a Magyar Szemle szerkesztője, Szekfű Gyula is. Szekfű, Julius: Volkstum, Nation und Staat. In: Farkas, Julius von (Hg.): *Ungarische Jahrbücher*. 14. Band. Leipzig–Berlin: Walter de Gruyter, 1934. 351–352.

⁷¹ Ezt a tendenciát reálisan érzékelt Bleyer is. Bleyer, 1929. 114.

túlra került nem magyar nemzetiségű lakosságnak nem állt volna többé érdekében visszatérni a magyar államközösség keretei közé, mivel megszűnt volna az a vonzerő, amit a magyar nemzethez való tartozás korábban több nemzetiség számára is jelentett. Ugyanebből az okból bírálta rendszeresen a nacionalista belpolitikának a kisebbségek jogait korlátozó alapállását is: meg volt győződve arról, hogy a „nagy magyar” (értsd: az elcsatolt területek számára vonzerőt mutató) politika egyenlő a magyarországi nemzeti kisebbségek jogait garantáló belpolitikával. Ezt a tézisést többször is kifejtette, jellemzően a német kisebbség jogsérelmei kapcsán.⁷²

Az érem másik oldalaként még problematikusabbnak látta azt a húszas évek végére, a harmincas évek elejére egyre inkább konkrét formát öltő németországi törekvést, amelynek célja a német kisebbségek „népi öntudatra” ébresztése volt. Ezt a magyarországi németek szempontjából is veszélyes tendenciának tartotta. A kérdéssel kapcsolatos alapállása ugyanis az volt, hogy a magyarság és a németiség között évszázadokon keresztül harmonikus együttélés uralkodott, annyira, hogy a német lakosság magát „német-magyarként” a magyar nemzet részének tekintette.⁷³ A húszas-harmincas évek berlini próbálkozásait a harmónia megbontására alkalmasnak tartotta. Meg volt győződve arról, hogy amennyiben létrejön a német népközösség, egy államok feletti szervezetet működtetve, a magyarországi németiség, előbb-utóbb leválva a magyar politikai nemzetről, elkerülhetetlenül lojalitáskonfliktusba kerülne, s választania kellene az államközösség és a népközösség között. Ez pedig szerinte egyet jelentett volna azzal, hogy „rossz válasz” esetén a magyar állam szükségképpen megtorolná az általa illojálisnak tartott magatartást.⁷⁴ Nem mellesleg ez egyértelműen kihatott volna a magyar–német államközi kapcsolatokra is.

A magyarországi németek e kérdésben megnyilatkozó vezetői általában igyekeztek megmagyarázni az olvasóknak, hogy miért változott meg Berlin viszonya a világháború után külső kisebbségeihez.⁷⁵ Természetes folyamatnak nevezték ezt, s a népközösségi eszme ismertetésekor a hangsúlyt kivétel nélkül arra helyezték, hogy a magnép és a népcsoportok csupán kulturális kapcsolatokat tartanak fenn egymással, valamint hogy az állampolgári lojalitás megkérdőjelezhetetlen parancs a kisebbségek számára. Otto Albrecht Isbert, a Humboldt Egyetem Magyar Intézetének asszisztense a *Magyar Szemlé*ben publikált cikkében ugyanígy foglalt állást, de nem árult zsákmacskát, s felhívta a figyelmet arra, hogy Berlinben úgy látják, Magyarország a népi németiség legnagyobb ellensége, mert a német kisebbségek

⁷² Már 1928-ban is ezt az álláspontot képviselte bonyhádi választói előtt tartott beszédében. Gustav, Gratz: Revision und Minderheitenpolitik. In: Gratz, Gustav (Hg.): *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, é. n. 66–67. Tézisést a Sonntagsblattban részletesen is kifejtette: Gratz, Gustav: „Kleinungarische” und „großungarische” Politik. *Sonntagsblatt*, Budapest, Mai 19. 1–3. De hasonlóképpen érvelt az MNNE 1930-as éves közgyűlése előtt is. Gustav, Gratz: Falsche Götzen. In: Gratz, é. n. 132–133.

⁷³ Gratz, 1932. 304., 306.

⁷⁴ Uo. 306.

⁷⁵ Gündisch, 1928. 253–260.; Bleyer, 1929. 114–124.

asszimilációs vesztesége mindenkor itt volt a legnagyobb.⁷⁶ Éppen ezért egyes politikai körök szívesen is látnák a német–magyar „népi ellentéték” kiéleződését, mert akkor a fiatalabb generáció radikalizálódásával a népcsoport idővel eltávolodna a magyar nemzet gondolatától.⁷⁷ Ez tökéletesen beleillett a német népközösség radikális hirdetőinek törekvéseibe. Gratz 1932-es cikkét valójában Isbertre reagálva írta meg,⁷⁸ s a berlini szándékokkal kapcsolatban az volt az álláspontja, hogy egy valódi ellentét kifejlődése a kisebbségnek lenne a legkevésbé érdeke.⁷⁹

* * *

Paul Schiemann és hivatalosan a Nemzetiségi Kongresszus is azt az álláspontot képviselte, hogy a népközösségek megszervezése csak abban az esetben lehet sikeres, ha a gondolatot az európai államok is elfogadják, és nagyjából egyazon időben ültetik át a gyakorlatba.⁸⁰ Erre azonban nem volt reális esély, ezért a népközösség megszervezése egyfelől maradt a szervezett európai nemzeti kisebbségek határozatokban rögzített célkitűzése, másrészt (és mindenekelőtt) Németország népcsoport-politikájának egyik hatékony ideológiai eszköze. Gratz valójában a német külpolitika egyik fegyverének tartotta. Miután 1938-ban lemondott az MNNE elnöki tiszteréről, távol tartotta magát a német kisebbség ügyeitől.⁸¹ A Népinémet Bajtársak, majd később a Volksbund vezetősége azonban mindvégig ragaszkodott a népközösség eszméjéhez, miközben minden lehetséges alkalommal kinyilvánította az államközösséghez való lojalitását is, a hangsúlyt a hazához (*Heimat*), értelmezésében a németek által lakott területekhez, tájakhoz való kötődésre helyezve.⁸² Ez azonban 1940 után már csak pusztán szólam maradt, hisz senki nem gondolta komolyan, hogy Berlin és a népcsoport kapcsolatai csupán a kulturális térre korlátozódnának. Az új világpolitikai helyzetben a német (államok feletti) népközösség eredeti értelme érvényét veszítette: Berlin diktált, és a népcsoportok vezetőségei – ha akarták, ha nem – alávették magukat a központi akaratnak.

⁷⁶ Isbert németországi tudámpolitikai beágyazottságáról és tájékozottságáról Magyarországot illetően lásd Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudámpolitikai kapcsolatokban*. Budapest: Ráció Kiadó, 2014. 182–183. és Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történet-tudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010. 249.

⁷⁷ Isbert, 1932. 239.

⁷⁸ Vö. Paál, 2018. 356.

⁷⁹ Gratz, 1932. 306.

⁸⁰ Hiden, 2013. 305.; Sitzungsbericht, 1932. 126.

⁸¹ Gratz, 2009. 507. Vö. Paál, 2018. 424.

⁸² Sz. n.: Die volksdeutsche Bewegung in Ungarn. *Volksdeutsche Hefte*, 1937/1. 4.; Sz. n.: Dr. Basch nyilatkozata a „Völkischer Beobachter”-ben a magyarországi „népcsoport” kívánságairól. *Magyar Kisebbség*, 1938/24. 597. Vö. Spiegel-Schmidt, 1996. 268–269. és Vitári Zsolt: A magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei. Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll. *Századok*, 2021/1. 137.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918–1940*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.
- Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 602–620.
- Beyme, Klaus v.: Deutsche Identität zwischen Nationalismus und Verfassungspatriotismus. In: Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 80–99.
- Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929/Február, 114–124.
- Bleyer Jakab: A hazai német kisebbség kérdéséről. *Magyar Szemle*, 1933/Szeptember, 72–77.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.
- Bruendel, Steffen: Die Geburt der „Volksgemeinschaft“ aus dem „Geist von 1914“. Entstehung und Wandel eines „sozialistischen“ Gesellschaftsentwurfs. <https://zeitgeschichte-online.de/themen/die-geburt-der-volksgemeinschaft-aus-dem-geist-von-1914> (letöltés ideje: 2023. május 12.)
- Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931) *Regio*, 2017/1. 56–64.
- Eiler Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 204–222.
- Fink, Carole: Stresemanns Minderheitenpolitik 1924–1929. In: Michalka, Wolfgang – Lee, Marshall M. (Hgg.): *Gustav Stresemann*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. 375–399.
- Gogolák Lajos: Történetünk német népi szemléletben. *Magyar Szemle*, 1936/November, 217–228.
- Götz, Norbert: Volksgemeinschaft. In: Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Pinwinkler, Alexander (eds.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin: Walter de Gruyter, 2017. 1268–1277.
- Gratz Gusztáv (szerk.): *A mai világ képe II. – Politikai élet*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n.
- Gratz, Gustav (Hg.): *Deutschungarische Probleme*. Budapest: Neues Sonntagsblatt, é. n.
- Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. *Magyar Szemle*, 1928/Október, 185–198.
- Gratz, Gustav: „Kleinungarische“ und „großungarische“ Politik. *Sonntagsblatt*, Budapest, Mai 19. 1–3.

- Gratz, Gustav: Staatsgemeinschaft und Volksgemeinschaft. *Pester Lloyd*, 1930. november 16. 3–4.
- Gratz Gusztáv felszólalása a képviselőházban. 1933. február 16. Képviselőházi napló, 1931. XIII. köt. 232–237.
- Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/Augusztus, 297–307.
- Gratz Gusztáv: Bleyer Jakab. *Magyar Szemle*, 1934/Január, 12–16.
- Gratz Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938/Április, 357–367.
- Gratz, Gustav: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers, 1875–1945*. Hgg. Vince Paál – Gerhard Seewann. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009.
- Gröber, Angela: A kisebbségtől a népcsoportig: fogalmak és elképzelések. *Pro Minoritate*, 2003/Tél, 35–50.
- Gündisch Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németiségnél. *Magyar Szemle*, 1928/Március, 253–260.
- Hiden, John: Der „Verband der deutschen Minderheiten in Europa” 1922–1936. Von der Verteidigung der deutschen Minderheiten zum Werkzeug des Nationalsozialismus. In: Mathias Beer – Stefan Dyroff (Hgg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München: Oldenbourg Verlag, 2013, 297–308.
- Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 33–45.
- Isbert, Otto Albrecht: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 231–240.
- Kershaw, Ian: „Volksgemeinschaft” Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2011/1. 1–17.
- Koselleck, Reinhart: Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. 7*. Stuttgart: Klett–Cotta, 1992. 141–431.
- Lemberg, Hans: Die Frage der Gruppenloyalität als historisches Konfliktpotenzial. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim (Hgg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2007. 237–245.
- Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 1932/Július, 241–253.
- Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest: Ráció Kiadó, 2014.

- Paál Árpád: Magyar–német ellentétek a népegységi mozgalmakban. *Magyar Kisebbség*, 1933/15–16. 437–453.
- Paál Vince: Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában. *Limes*, 2002/1. 127–135.
- Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018.
- Rimscha, Hans von: Paul Schiemann als Minderheitenpolitiker. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1956/1. 43–61.
- Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: ÚMK, 2010.
- Schiemann, Paul: „Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft.” *Nation und Staat*, 1927. September, 21–42.
- Schot, Bastiaan: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn: Herder Institut, 1988. 111–112.
- Schödl, Günter: Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946). *Történelmi Szemle*, 1986/1. 36–57.
- Schulze, Hagen: *Weimar: Deutschland 1917–1933*. Berlin: Siedler Verlag, 1982.
- Sheehan, James J.: Nation und Staat. Deutschland als „imaginierte Gemeinschaft”. In: Hettling, Manfred – Nolte, Paul (Hgg.): *Nation und Gesellschaft. Historische Essays*. München: C. H. Beck Verlag, 1996. 33–45.
- Schneider, Michael: Kontroversen um die ›Volksgemeinschaft‹ Zu neueren Arbeiten über die Gesellschaft des ›Dritten Reichs‹ *Archiv für Sozialgeschichte*, 60. Band, 2020. 381–434.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012.
- Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1928.
- Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1932.
- Sitzungsbericht der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1934.
- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Spannenberger Norbert: „Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás.” A nemzetiszocialista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása. *Aetas*, 2005/1–2. 231–242.
- Spiegel-Schmidt, Friedrich: Zu den Geistesströmungen in der deutschen Minderheit Ungarns zwischen den beiden Weltkriegen. In: *Ungarn-Jahrbuch 1995–1996*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1996. 261–271.

- Swanson, John C.: Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2006/4. 526–547.
- Sz. n.: Die volksdeutsche Bewegung in Ungarn. *Volksdeutsche Hefte*, 1937/1. 1–11.
- Sz. n.: Dr. Basch nyilatkozata a „Völkischer Beobachter”-ben a magyarországi „népcsoport” kívánságairól. *Magyar Kisebbség*, 1938/24. 596–598.
- Szász Zsombor: Államközösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932/December, 309–316.
- Szekfü, Julius: Volkstum, Nation und Staat. In: Farkas, Julius von (Hg.): *Ungarische Jahrbücher*. 14. Band. Leipzig–Berlin: Walter de Gruyter, 1934. 341–352.
- Teleki, Paul Graf: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd – Morgenblatt*, 1931. február 18. 1–2.
- Thamer, Hans-Ulrich: *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin: Siedler Verlag, 1986.
- Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez. *Századok*, 2006/1. 161–198.
- Török Árpád: A népközösségi eszme problematikája. *Magyar Szemle*, 1936/Március, 201–210.
- Török Árpád: A hazai németiség belső válsága. *Magyar Szemle*, 1936/Augusztus, 345–354.
- Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest: Ráció Kiadó, 2010.
- Vitári Zsolt: A magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei. Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll. *Századok*, 2021/1. 135–175.
- Walcroff, Jennifer E.: Von der Staatsbürgerin zur Volksbürgerin. Der Disput um die Rechtstellung der Frauen. In: Steinbacher, Sybille (Hg.): *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. 48–68.
- Wildt, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 2007.
- Wildt, Michael: „Volksgemeinschaft” Eine Antwort auf Ian Kershaw. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 2011/1. 102–109.
- Wildt, Michael: „Volksgemeinschaft”, Version: 1.0, In: Docupedia-Zeitgeschichte, 3.6.2014. :<http://docupedia.de/zg/> (letöltés ideje: 2023. június 10.)
- Witt, Peter-Christian: Zur Finanzierung des Abstimmungskampfes und der Selbstschutzorganisationen in Oberschlesien 1920–1922. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 1973/1. 59–76.